

ADALÉKOK RIMAY ÉS A BÁTHORIAK KAPCSOLATÁHOZ

A régi magyar irodalomnak aligha van még egy alakja, akinek ifjú- és mondhatni gyermekkorra is annyira gazdag volna irodalomtörténeti jelentőségű mozzanatokban, mint a Rimayé. Irodalomtörténetünk egyik »csodagyerek«-e ő. 10—12 éves korában Balassi Bálint barátja és verseinek kritikusa, vagy legálábbis korrekтора. 10 esztendővel később már kiforrott költő és irodalmi szervező. Teljesen egyéni stílusban ír latin és magyar prózát meg verset. Gyűjteményes kiadásokat tervez, verseivel a közélet dolgaiba is beleszól, egyik vezető egyénisége az akkori Magyarország talán legjelentősebb kulturális mozgalmanak, a Lipsius-követő »új sztoikusok« csoportjának. S ami mindennél többet mond: első klasszikus költőnk műve egyedül méltó folytatójának a 20 éves Rimayt tartják. Nem alaptalanul: magának Balassinak a végakaratóban és a későbbi Balassi-kiadások egyes megjegyzéseiben is kifejezésre jutó vélemények alapján.

Külön emeli Rimay ifjúkorának jelentőségét, hogy fiatalabb éveiben valahogyan harmónikusabb egyéniségként áll előttünk, mint később. A Bocskai-szabadságharc bukása után szinte két Rimayt vélünk látni: a magyar főurak, az osztrák császár, majd az erdélyi fejedelem szolgálatában követséget vállaló »államférfit« és a birtokára visszavonulva elvont erkölcsi kérdésekkel vívódó, kiábrándult »sztregovai bölcsőt«. Korábban viszont — főleg az 1590-es években — versekkel, irodalmi szervező munkával, tudós levelezéssel és aktív közéleti, sőt feltehetően katonai szerepvállalással is, egyszerre küzd saját tehetsége kibontakoztatásáért, osztályának a kor színvonalán álló humanista műveltségesszéménnyel való áthatásáért és az akut nemzeti problémák megoldásáért.

Világos tehát, hogy az ifjú Rimayra vonatkozó minden, csak valamennyire is jelentős adatnak többet kell vallania költészete fejlődésének menetéről, irányáról, mozgatóerőről, mint az érett költő bármily fontos »államiratainak«.

Helyesebben: *kellene*, mert sajnos épp e csodagyerek, e rendkívül gyorsan kibontakozó fiatal tehetség gyermek és ifjúkoráról az átlagosnál jóval kevesebb biztos ismeretünk van. Születési évét irodalomtörténeti kézikönyveink mindmáig megkérdőjelezzik. Semmi adatunk arról, hogy hol és mikor végezte iskoláit. Azt pedig, hogy hol, milyen környezetben, milyen hatások alatt nevelődött, csak homályos és egymásnak ellentmondó hipotézisek sejtetik.

A homályos biográfiai kérdések közé tartozik az ifjú Rimay viszonya a Báthoriakhoz. A Rimayval foglalkozó irodalom az utóbbi négy évtizedben hallgat erről — nyilvánvalóan az adatok hiánya, illetve bizonytalansága miatt. Pedig ennek a látszólag jelentéktelen biográfiai részletkérdésnek a tisztázása nagyjelentőségű lenne nemcsak Rimay élete és költészete, hanem az egész kései magyarnyelvű humanizmus forrásvidékének kijelölése szempontjából is.

Az alábbiakban csupán egy évtizedeken át lappangó, közöletlen Báthori—Rimay-okmány kallódásának történetéhez, eddigi értelmezésében fűzött néhány megjegyzéssel szeretnék a kérdés megoldásához hozzájárulni.

Egyes életrajzok és nagyobb lexikonaink az ifjú Rimayt két (sőt három Bathorival is összefüggésbe hozzák. — »Iskolái befejezése után, 1587 körül ecsedi Báthori István országbíró vette udvarába, hol alkalma volt a fegyverforgatást és vitézi gyakorlatokat elsajátítani; ott nagyúri ismeretségbe jutván Erdélybe ment és ott töltötte a fejedelmek udvaránál s táboraikban élete legnagyobb részét. Báthori Zsigmond 1594-ben írt hadidalaért kedvelte meg s vitte magával udvarához, valószínűleg mint énekes apródot, de hadi szolgálatra is.«¹ Ez a magyarázatok közül a legkerekebb, legtetszetősebb változat.

Irodalomtörténeti kézikönyveink viszont mindezt nem veszik át, sőt már Ferenczi Zoltán is kételkedett ilyen kapcsolat meglétében.²

Mi a valóság? Erre a kérdésre a választ Ipolyi Arnold és Toldy Ferenc cikkeiben és leveleiben találjuk meg.

Ipolyi még pályája kezdetén épp a saját családi levéltárában talált Rimay okmányok közlésével lép a tudományos közvélemény elé. Ezekben a pályakezdő cikkekben tesz először említést arról, hogy az ifjú Rimay kapcsolatban állhatott Báthori István lengyel királlyal,³ egy másik közlemény szerint Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemmel.⁴

Az Akadémia kéziratárában rátaláltam Ipolyi Toldyhoz írott korai levelei közt azokra, amelyekben először tudósít egy Rimaynak írt Báthori-levelelről.⁵ 1853. augusztus 17-én így ír a vidéken lelkészkedő Ipolyi fővárosi patrónusának, Toldynak: »Ide mellékeltem szinte a kérdéses levelet, mely felül a Te-kintetes Úr előtt volt szerencsém emlékezni, hogy azt régi feljegyzés nyomán, mely aláírata alatt látható, Báthory István levelének tartom, most figyelmesben megtekintve keltét (1587 midőn a fejedelem már nem élt) Batory Sigmund fejedelemnek tulajdonítanám, mit az utolsó sornál fogva is vélek ... A cím és *fiam* elnevezés, mint a benne érintett tárgy is Rimaynak (így *y* írja ő magát alá leveleiben) udvari, apród hivatalára mutatna. A levél több helyét kétesen olvasom, s az aláírás első betűjét sem fejthetem meg; a többbit S(igism) B(atory) p(rinceps)-nek vélem.«

Toldy erre a levélre válaszolva figyelmeztette Ipolyit arra a lehetőségre, hogy esetleg nem az erdélyi fejedelem és lengyel király Báthori István, de nem is Báthori Zsigmond, hanem ecsedi Báthori István országbíró írta a Rimay levelet.⁶ Nem véletlen, hogy Toldy erre gondolt, hiszen épp ezidőtájt kap

¹ Szinnyei: Magyar írók XI. Bp. 1906, Pallas Lexikon, Magyar Irodalmi Lexikon, stb.

² Ferenczy Zoltán: Rimay János. Bp. 1911. 10—11 l.

³ Hely- és nemzékteni[!] adalék. Új Magyar Múzeum 1853, I. 105—109.

⁴ Uo. 492—3, 1.

⁵ M. Tud. Akad. Kézirattára. M. Irod. Lev. 71. sz. alatt őrzi Toldy Ferenc levéltárcáját. Ennek XVI. kötetében található Ipolyi korai levelei. (A későbbi Ipolyi leveleket Hellebrant Árpád közölte: ItK. 1926:76—87. l.)

⁶ Lásd uo. Ipolyi 1854. január 27-én kelt levelét. — Ipolyi tévedése érthető. Abban az időben ecsedi Báthori István még nem volt olyan ismert a kutatók előtt és különösen az irodalomtörténeti kutatás csak Toldy 1869-ben tartott akadémiai előadása óta figyelt fel rá. Az előadás alapján készült tanulmány — függelékében a zsoltár-parafrazisok néhány töredékével — megjelent Toldy: Adalékok a régibb ma-

egy nevezetes küldeményt Erdélyből: ecsedi Báthori zsoldárparafrázisai kéziratának a pusztulástól megmentett töredékeit. Toldy bizonyára akkor kezdett érdeklődni komolyan a levél iránt, amikor a Báthori-féle zsoldárok egy részének sajtó alá rendezésével foglalkozott. Elkérte magának az okmányt Ipolyitól; megállapította, hogy ecsedi Báthori kezeírásáról van szó. Ezután Rimayról írva mindig megemlítette, mint az ifjúkorára vonatkozó legbiztosabb adatot, hogy »ecsedi Báthory István országbíró szolgálatában állott«.⁷

Ettől kezdve két különböző adat szerepelt az irodalomban: az egyik — Ipolyi nyomán — Báthori Zsigmond udvarába helyezi költőnket, a másik adat — Toldy nyomán — ecsedi Báthori István apródjának tünteti fel az ifjú Rimayt ugyanebben az esztendőben, 1587-ben. Szinnyei és lexikonaink cikkírói a két adatot egymás után teszik és »vitézi gyakorlatokra«, »tábori életre«, »énekes apróságra« vonatkozó tetszetős körítéssel találják. Ferenczi Zoltánnak (és sok irodalomtörténészünknek mind a mai napig) viszont gyanús volt az adatok ellentmondása s ezért vagy alaptalan legendaként említették, vagy teljesen elhagyták az erre vonatkozó utalásokat is.

Különösen indokoltá tette ezt az óvatosságot az a tény, hogy az Ipolyi és Toldy által többször említett legkorábbi Rimay-okmányt egyikük sem közölte, sőt az a részben még Ipolyi által sajtó alá rendezett első nagy Rimay-gyűjteményben⁸ sem kapott helyet. Pedig ebbe a kötetbe nemcsak a Rimay által írt és a neki szóló levelek kerültek bele, hanem szinte minden olyan addig előkerült okmány is, amiben akárcsak említik is Rimayt.

Megvolt-e egyáltalán az említett 1587-es Rimay-okmány, s ha igen, hogyan maradhatott ki »államiratai és levelezései«-nek éppen Ipolyi által kiadott kötetéből? Erre a kérdésre is az Ipolyi—Toldy levelezésben kaptam választ. 1867-ben Ipolyi többször sürgeti Toldyt, hogy küldje vissza neki az okmányt, két évvel később pedig ezt írja egyik levelében: »hosszabb ideig kestem az illető jelentést, valamint a Rimai—Bátori-féle iratot, de egyre sem akadtam... Ellenben Bátori István levele itt lesz. Csak a Rimaiának közt nem találok, ámbár egyenként átnéztem azokat. Nálad levén sokáig, mire visszaadtad valószínűleg félretettem valahová, már azóta vett, s nem rendezett okmányok közé. Amint érkezésem lesz, ezeket kell majd átvizsgálnom«.⁹

Ipolyi tehát — valószínűleg épp a Rimay-kiadás előkészítése során — kereste a levelet, ami kiadványának egyik legértékesebb, mert legkorábbi darabja lett volna, de nem lelte meg a Rimay-okmányokat tartalmazó csomagban.

Ennek az adatnak a nyomán indultam el, és találtam meg végre a közelmúltban a feltehetően Rimayra vonatkozó legkorábbi okmányt. Az Ipolyi hagyatékot tartalmazó ládát az Esztergomi Érseki Levéltárban őrzik. A családi levéltár, a saját levelezés, a művészettörténeti, néprajzi és egyéb munkáival kapcsolatos jegyzetek mellett van ebben a ládában jónéhány csomag vegyes,

gyar irodalom történetéhez c. kötetében. Értekezések a nyelv és széptudományi osztály köréből. Pest 1870.

⁷ A magyar költészet kézikönyve. II. kiadás I. kötet, Bp. 1876. 124 l.; Magyar költők élete I. kötet Pest 1870. 90. l., stb.

⁸ Rimay János államiratai és levelezése. Szerk. Ipolyi Arnold, Bp. 1887.

⁹ MTA Kézirattára és IK 1926 85. l.

rendezetlen okirat is. A Báthori-levél egy »Mohács-utáni iratok« feliratú csomagból került elő.¹⁰

Lehet-e okunk kételkedni abban, hogy a levél írója ecsedi Báthori István? Véleményem szerint nem. Mindenekelőtt az írás az akadémiai zsolttárkéziratok írójának kezevonásához hasonlít.¹¹ Azután a »C S B [m] p« aláírás ma már igen könnyen feloldható: Comes Stephanus de Bathor manu propria (a C S B rövidítést Báthori máskor is gyakran használja nem hivatalos kézírataiban és leveleiben.¹² Végül a legdöntőbb bizonyíték a levél keltezése: »ex tagi ma reggel 1587«. Tagy, Szatmár megyében, Ecsedhez közel, kedvelt tartózkodási helye volt Báthori István országbírónak.¹³

Érdekes, hogy a címzett személyében Ipolyi és Toldy is biztos volt. Pedig a címzés csak ennyi: »Rimaynak adassék.« Valóban majdnem egészen biztos, hogy a költő Rimay János a címzett, márcsak azért is, mert ezt a levelet Ipolyi a saját családi levéltárában találta, a többi Rimay-okmányokkal együtt még 1850 körül, tehát akkor, amikor még nem indította meg a Rimayra vonatkozó anyagok összegyűjtése érdekében mozgalmát.

A legfontosabb bizonyíték amellet, hogy itt nem egy másik Rimayról van szó, hanem költőnkéről — nem magának a levélnek az eredete, hanem más Ecsed felé mutató adatok. Mindenekelőtt Rimaynak a Telegdyekhez fűződő kapcsolataira gondolok. A költő legrégebb ismert levelét 1590-ben Vidóczról Kisvárdára annak a Telegdi Pálnak írja, aki sógora ecsedi Báthori Istvánnak, akinek feleségéről, Várdai Katáról egész életén át szinte gyermekeként gondoskodik a gyermektelen országbíró.¹⁴

Ezzel kapcsolatban Lukcsics Pálnak azt a feltételezését sem hagyhatjuk figyelmen kívül, mely szerint a Telegdi Kata híres verses levelében említett — talán épp az érdekes költői versengést kezdeményező — »secretarius« ecsedi Báthori Istvánné titkára Rimay lett volna.¹⁵

Rimaynak ecsedi Báthori Istvánnal való kapcsolata mellett szólhatnak azok a sorok is, amiket az országbíró Újvárról írt. Haroklyany Pálnak, tiszttartójának, 1593. szeptember 30-án: »János deák írt egy Apológiát, im kegyel-

¹⁰ Fényképmásolat híján nincs még módomban közölni betűhíven a levelet. Különböző tartalmi szempontból jelentéktelen: posztvásárlással kapcsolatos utasításokat tartalmaz.

¹¹ Az 1605-ben befejezett zsolttárkéziratoknak a MTA kézírattárában őrzött példányát Báthori István sajátkezű másolatának tartják.

¹² V. ö.: Toldy: Adalékok 63, 71, stb. l.

¹³ Lásd Eckhardt Sándor kiadványát: Két vitéz nemesúr Telegdi Pál és János levelezése. Bp. 1944. 152, 161–164. l., stb. Pl. »Datum in Curia Nostra tagi«.

¹⁴ A levél az Országos Levéltárban: gr. Zichy család Zsélyi nemzetségi levéltárában. Kiadta Lukcsics Pál, It. 1930. 98. l. és Eckhardt Sándor Rimay J. művei Bp. 1955. 222. l. Telegdy Pálról, Várdai Katáról és a kisvárdaiakat ecsedi Báthori Istvánhoz fűző bizalmas, családias kapcsolatról ld. Eckhardt S. Két vitéz nemesúr.

¹⁵ It. 1930. 97–99. l. Eckhardt Sándor nemcsak azt vonja kétségbe, hogy a levélben említett költő-secretárius Rimay lett volna, hanem azt is biztosra veszi, hogy Lukcsics a címzett meghatározásában téved: Telegdi Kata levelező társa — Eckhardt szerint — csak valamelyik bátyjának a felesége lehetett. Kérdés azonban, hogy az »ányom-asszonyom« kifejezés valóban csak testvérbátyja feleségének jelölésére vonatkozhat-e. Az ország egyes vidékein ma mindenesetre használják ezt a kifejezést minden idősebb férfirokon feleségének jelölésére is. Vö. pl. Bálint Sándor: Szegedi Szótár. Bp. 1957. 1. köt. 71. l.

mednek küldtem videndi causa.¹⁶ Klaniczay Tibor ugyan bizonyosra veszi, hogy az eredeti Balassi emlékkiadvány-tervezet 1595-nél hamarabb nem keletkezhetett.¹⁷ Azt azonban az ő érvelése sem zárhatja ki, hogy a magyar-nyelvű Balassi-apológia — esetleg még külön, még nem a Nádasdynak címzett előszó formájában — az egész kiadvány összeállítása és a Darholcz-gyűtemény megjelenése előtt is kész lehetett már. S az sem lehetetlen, hogy az Apológia egy korai kéziratos változatát terjesztették.

Összefoglalva: Bizonyos, hogy az ifjú Rimay János kapcsolatban állott ecsedi Báthori István országbíró, a nagy protestáns irodalompartoló körével. Ennek egymagában is igen nagy jelentősége van, mert a következő évtizedekben Ecsed a késői magyar-nyelvű humanizmus egyik legfontosabb központja lesz. Valószínű, hogy 1587 körül tehát 18 éves korában — vagy a szerintem elfogadhatóbb 1873-as születési évet véve alapul 14 éves gyermekként — Rimay Ecseden élt Báthori szolgálatában. Ha ez a feltevés elfogadható, akkor a további Rimay-kutatásnak fontos feladata, hogy ezen a nyomon elinduljon, adatokat gyűjtsön és következtetéseket vonjon le Rimay ifjú éveire, tanulására, neveltetésére vonatkozóan, s újabbakkal gazdagítsa a magyar irodalomban oly gazdag hagyományú költőbarátságok legkorábbikára, Balassi és Rimay barátságára vonatkozó eddigi ismereteinket is.

Külön kérdés Rimay Báthori Zsigmondhoz fűződő kapcsolata. Azt már mindenesetre biztosra vehetjük, hogy Rimay nem Báthori Zsigmond udvarában nevelődött. Ugyancsak bizonyos, hogy »hadi imadalát« nem Báthori Zsigmond udvarában írta, hiszen a »Jöjj mellém szent Isten« kezdetű éneket úgy »küldötte bé« (nyilván Erdélybe) »Kátai Györgytil.«¹⁸

Általában erdélyi tartózkodását bizonyító adatot a XVI. század utolsó évtizedéből és a XVII. század elejéről csak kettőt ismerünk, de egyiket sem Báthori Zsigmond fejedelemsége idejéből.¹⁹

Keserű Pálint

¹⁶ Uo. 98. l.

¹⁷ Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA Nyelv és Irod. tud. oszt. közl. XI. köt. 288. l.

¹⁸ Ezek a tévedések is eléggé elterjedtek, vö. Toldy, Ferenczi, Szinnyi, id. h.

¹⁹ Az első ilyen biztos adat 1599-re, Báthori András fejedelemségének idejére utal. Erre visszaemlékszik maga Rimay is. Vö. Balásfi Tamással folytatott későbbi levelezésével. Államiratai 51., 164. és 186. l. (Ferenczi valószínűleg tévesen Balásfi helyett Bosnyák Tamásról ír.) — A másik adat már Bocskai idejéből való. A Nagybányai Városi Levéltár protocollumaiban bejegyzéseket találtam, melyek arról tanúskodnak, hogy 1605 februárjában Rimay Erdély felé mentében Bocskai Miklós szatmári kapitány társaságában megszállott Nagybányán. — Tehát mindkét adat inkább Rimay erdélyi utazásáról, mint Erdélyben lakásáról tanúskodik.